

ELISABETH LEIJNSE

Cécile en Elsa,
strijdbare freules

EEN BIOGRAFIE

DE GEUS

Deze uitgave werd mogelijk gemaakt door een projectsubsidie van:
Alphons Diepenbrock-Fonds, Brabants Kenniscentrum Kunst en Cultuur
(voorheen LiBra), Stichting Harten Fonds en Universit  de Namur

  Elisabeth Leijnse, 2015
Omslagontwerp Berry van Gerwen
Omslagillustratie   collectie Odilia Vermeulen
ISBN 978 90 445 3482 5
NUR 321

Niets uit deze uitgave mag verveelvoudigd en/of openbaar gemaakt worden door
middel van druk, fotokopie of op welke wijze dan ook, zonder voorafgaande schriftelijke
toestemming van De Geus BV, Postbus 1878, 4801 BW Breda, Nederland.
Telefoon: 076 522 8151. Internet: www.degeus.nl.

Meer weten over onze boeken en auteurs? Meld u dan aan voor onze nieuwsbrief via
www.degeus.nl of volg ons via social media:

De_Geus

DeGeusBreda

De gelukkige kindertuin (1866-1875)

Anna trekt de slaapkamerdeur dicht. Voorzichtig gaat ze op een stoel in de gang zitten. Nu komt altijd het mooiste, het gebabbel van de meisjes. Snel neemt ze het kinderboekje van Cécile. Ze noteert:

- Goede nacht Cile slaap goed en droom niet maar als je droomt doe het dan van de zee en de bloemen.
- Goede nacht lieve Liese droom ook maar niet.
- Cile als Ma soms er niet aan denkt wat ze met Jan moet doen als hij niet lief is zullen wij het haar zeggen?
- Wel neê Lies Ma zoû zeggen vinden jullie het prettig als je broertje gestraft wordt?
- Ja maar *als* Mama eens niet wist wat te doen?
- O! Ma weet het alles heel goed néé daar spreken we niet over. Nu goeie nacht lievert!
- Nacht engelachtige Cile.¹

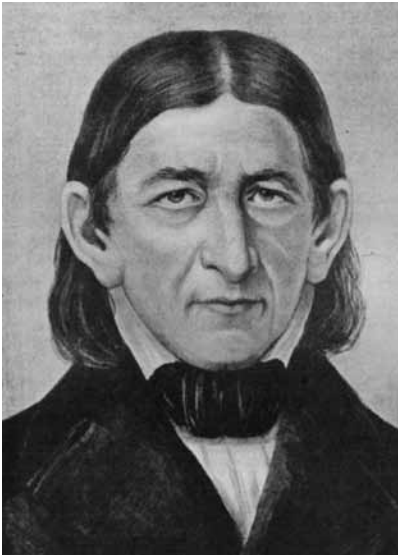
Het prenatale determinisme

Cécile was een troostkind. Voor Anna de Jong verving ze ‘de heiligste ziel’ op aarde, haar moeder. Zij werd geboren in Alkmaar op 19 mei 1866 en kreeg de voornamen van haar grootmoeders en tantes: Cécile Wilhelmina Elisabeth Jeanne Petronella. De bevalling thuis was maar op het nippertje goed afgelopen na de ingreep van een chirurg.²

Anna moest een tijd in quarantaine blijven. Ze lag met haar baby op de zolderkamer terwijl ze onder de planken vloer haar zoontje Jan hoorde jengelen en de meid schelden en slaan. Het was een beproeving. Volgens Anna waren de eerste ervaringen van een kind bepalend voor het verdere leven. Ze was zo doordrongen van haar verantwoordelijkheid als moeder van een zuigeling, dat ze in paniek raakte.

Nog vóór ze kinderen kregen, hadden Anna en haar man zich verdiept in de pedagogie. De meest progressieve onderwijskundige van de negentiende

eeuw was de Duitser Friedrich Fröbel. De Jong woonde voordrachten bij van diens propagandiste in Holland, Elise van Calcar. Zij ontvouwde de fröbelse uitgangspunten en toepassingen, en voegde daar eigen religieuze inzichten aan toe. Zo overdonderend waren haar lezingen, uitgesproken met groot flux de bouche, dat Nederland al gauw meer fröbelaars telde dan Duitsland. Ook in Alkmaar zette Elise van Calcar een fröbelschool op. De Jong nodigde haar bij hem thuis uit, zij werd een levenslange vriendin.³

Friedrich Fröbel rond 1830, aquarel naar een lithografie. (links)

Elise van Calcar op vierenzestigjarige leeftijd, 1886. (rechts)

Het echtpaar las haar pedagogische gids *Onze ontwikkeling of de magt der eerste indrukken*. Het eerste levensjaar is het állerbelangrijkst, stelde Elise van Calcar (die zelf geen kinderen had), omdat nu de basis wordt gelegd voor liefde, zelfvertrouwen en ethiek. Gegoede vrouwen besteedden te veel tijd aan mondaine onzin, terwijl ze de verzorging van hun kroost toevertrouwen aan domme kindermeiden. Het moederschap begon bij de conceptie, schreef de pedagoge. In een ‘Brief aan eene jonge moeder’ waarschuwde zij aanstaande ouders:

O, indien wij van menig mensch eens konden weten onder welke omstandigheden hij ontvangen en geboren is; wat de toestand, wat de gemoedsgesteldheid zijner ouders is geweest – wij zouden den waren sleutel hebben tot het raadsel zijns wezens, den waren sleutel tot dat karakter, ja wellicht van zijn gansche lotgeval.⁴

Moeiteloos had Elise de zwangere Anna overtuigd van de essentiële invloed van haar stemming en mentale weerbaarheid op de latere persoonlijkheid van haar kind. Anna had tijdens haar zwangerschap doodsangsten uitgestaan door de ziekte van haar moeder, daarna was het verdriet gekomen. Ongetwijfeld, zo meende zij nu, had ze haar dochttertje met haar rouw besmet, zou het kind zelf ook niet sterven? Alsof de dood haar al op de hielen zat, werkte Anna aan een nieuw lexicon: *Aanteekeningen over ziekten van kinderen, accidenten die hen kunnen overkomen*. Ze vulde de symptomen en remedies van week tot week aan. De Jong vond dat ze geen ‘chimerique verdrieten’ moest voeden, maar ook hij geloofde in het prenatale determinisme. Hij schreef: ‘Van gewigt, meer dan men gewoonlijk denkt, zijn het oogenblik der conceptie en de periode der zwangerschap.’⁵

Korte tijd na de geboorte van Cécile – haar ouders noemden haar Cile – werd De Jong aangesteld als officier van justitie bij de arrondissementsrechtbank van Den Briel. Voor Anna sloot de verhuizing naar Den Briel een bewegende jaar af. Het huurpand aan het Maarland Noordzijde bood genoeg plaats voor drie meiden, Anna kon tot rust komen. Ze wijdde zich aan de liefkozing van haar twee jonge kinderen terwijl ze werd bijgestaan door een huismeid, een nurse en een baker. Met schilderen was ze opgehouden.

Op haar eenenveertigste verjaardag kon ze De Jong blij maken met het nieuws van een derde zwangerschap. Dit kind zou ontsnappen aan het prenatale noodlot, het werd ‘onder ’t moederhart met bijzondere liefde gedragen en met opgewonden blijdschap verwacht’.⁶ Op 22 juli 1868 beviel Anna van een dikke dochter met grote blauwe ogen, Wilhelmina Elisabeth Petronella Cornelia. De eerste naam kreeg het meisje alleen om grootmama De Jong te plezieren, de roepnaam werd Elisabeth. Zo heette De Jongs zuster die zijn beste kameraad was geweest tot deze jonge vrouw plots stierf aan ‘zenuwzinkingkoorts’. De naam werd verkort tot Liesbethje, Liesje, Lies. Op haar negentiende zou Elisabeth zichzelf de voornaam Elsa geven.

Anna was trots haar man een kind te hebben gegeven dat was genoemd naar zijn ‘onvergetelijke lieve zuster’. Haar dochters droegen elk de voor-naam van een gemiste dode.⁷

De fröbeltuin in Zwolle

Anna wist dat haar gezin nu compleet was. Tien jaar eerder had ze zelfs niet durven dromen van zo veel levensvreugde: ‘O mijn boezem is vaak te eng om mijne geluksverzuchtingen te slaken! Zóó zalig met zó’n man en zúlke kinderen!’ Na enkele maanden volgden alweer een promotie en verhuizing. De Jong was benoemd tot advocaat-generaal bij het provinciaal gerechtshof van Overijssel te Zwolle. Voor iemand van 34 jaar was dit een hoge positie. Het echtpaar kocht een oud pand in de Praubstraat en liet het verbouwen.⁸

Het huis in Zwolle had een ommuurde tuin met een vijver. In deze beschutte wereld, onder de alerte blik van ouders die werden verlicht door Friedrich Fröbel en Elise van Calcar, brachten Cile en Liesje hun kindertijd door als in een pedagogisch laboratorium.

Tijdens hun huwelijksreis hadden Anna en De Jong in Berlijn een model-schooltje voor het fröbelonderwijs bezocht met twaalf kindjes uit de bourgeoisie. Het echtpaar vond de achterstand met Nederland groot. Fröbel bestond in Duitsland nog niet voor de lagere standen omdat de geestelijkheid zich verzette. Anna wond er zich over op: ‘Deze orthodoxe heertjes vinden de discipline welligt niet streng genoeg en ook welligt hindert het hen dat er hier geen geestelijk onderrigt gegeven wordt.’ De fröbeljuffrouw gaf een leeslijst mee met recente inleidingen in de methode, waarmee Anna de Jong thuis aan de slag kon. Ze kocht het fröbelse speelgoed.⁹

Volgens Friedrich Fröbel dienden ouders zich te verdiepen in de ontwikkelingspsychologie. Kinderen doorliepen de groeifasen in hun eigen, individuele ritme, opvoeding moest daarom uitgaan van nauwkeurige observatie. Indien de opvoeder zijn pupil onderwierp aan lessen waar hij nog niet rijp voor was, kregen slechte neigingen meer kans de kop op te steken. De kindergeest moest zich eerst vrij ontplooien, terwijl moeder liefdevol duwtjes gaf in de richting van zelfbeheersing en beteugeling van egoïsme. Tot het uitvallen van de melktanden mochten kinderen niet leren lezen en schrijf-

ven. Het kind moest zelf ontdekken en voortbrengen, niet napraten en nappen. Fröbel instrueerde: ‘Maakt van de kinderen geen menschen naar *uw* beeld en *uwe* gelijkenis, maar ontwikkelt den geest der kinderen naar elks individueelen aanleg, houdt rekening met den *waren aard* des kinds.’¹⁰

Zijn boodschap was Anna de Jong uit het hart gegrepen. Zelf was ze door haar vader afgericht tot een encyclopedisch wonderkind. Niet haar belang, maar zijn eigen ijdelheid had de man hiermee gediend. Ook bij het mensbeeld van De Jong sloot Fröbel perfect aan. ‘Wij moeten van onze kinderen houden niet om onzent maar om hunnentwille’, schreef hij in het huishoudboekje van zijn vrouw.¹¹

Opgeleid in de wetenschap van de actieve zelfontwikkeling hield Anna haar kinderen stapsgewijs de gekleurde ballen, cilinders en kubussen van Fröbel voor. Pas als de kleintjes eraan toe waren, kon het vouwen, vlechten en boetseren beginnen. In een afzonderlijk journaal voor elk van de drie kinderen registreerde Anna hun aanleg en ontwikkelingsfase; ze hoopte dat elk kind dit dagboek later van haar zou overnemen om door zelfreflectie een beter mens te worden. Zoals Fröbel over zijn Kindergarten sprak als de plek waar kinderen groeien als kool, gebruikte Anna graag botanische metaforen als ze over haar spruiten schreef. Zij was de hovenier van hun kindergeest, waarin ze vooral niet te veel wilde wieden. Af en toe kwam opvoedingsspecialiste Elise van Calcar kijken hoe het volkje evolueerde. Naar haar fröbelschool in Alkmaar gingen de kinderen niet.

Voor elk kind werd in de tuin een perk aangelegd om dit zelf te beplanten. Er liepen kippen waar de kinderen zelf voor moesten zorgen. Vooral Liesje was dol op dieren. Haar wens een eigen hond te hebben, werd onmiddellijk ingewilligd. De hond Fidel was groter dan het meisje toen hij in huis kwam, hij werd haar onafscheidelijke gezelschap. Telkens als zij het huis verliet, moest Fidel mee, ‘want zoo’n *bedompte* huislucht is niet goed voor mijn zoontje’. Voor zijn verjaardag wilde Liesje een echt bed voor hem kopen, maar dit ging haar ouders te ver.¹²

In de pedagogische richtlijnen van Elise van Calcar werden de vaders buiten schot gehouden. Zedelijk inferieur aan hun vrouw, moesten mannen zich tijdens de eerste zeven cruciale jaren zo weinig mogelijk bemoeien met de opvoeding. Hun taak begon zodra de melktanden waren gewisseld. Maar De Jong dacht hier anders over: ‘Een der eerste pligten der vaders is alle aan-

dacht te wijden aan de eerste vragen hunner kinderen.’ Met plezier noteerde hij de eerste zinnnetjes die zijn kinderen hem voorbrabbelden op papiersnip-pers die Anna in hun dagboeken plakte. Zo legde hij een verhaaltje vast toen Liesje twee jaar was:

Pa zal ik U eens wat vertellen? Er was eens eenmaal een groot wald en een tuin en éénmaal ging daar een ijsbeer in wandelen en toen éénmaal kwam er ook een meisje in wandelen en toen kwam de ijsbeer en die at het meisje op.¹³

De Duitse woorden waarmee Liesje haar Nederlands lardeerde, kwamen van de nurse uit Duitsland, Doris Leege. De meisjes noemden haar Dompie. Zij was aangeworven om de kinderen liedjes voor te zingen en sprookjes te vertellen. Memoriseren mocht voor Fröbel uit den boze zijn, het leren van vreemde talen moest volgens De Jong en Anna zo snel mogelijk van start gaan. Uit de verslagen van Anna krijgt men de indruk dat haar kinderen Dompie gebruikten als een soort lijfeigene die, ver van huis en haard, was overgeleverd aan de grillen van drie peuters. Anna beknorde het meisje vaak om haar onpedagogische ingrepen, de kinderen namen deze betuttelende toon vanzelfsprekend over. Als Doris aan Liesje vroeg om op te schieten, zei het kind: ‘Geduld liebe Seele, ’t zal wel koomen als je maar geduld hebt.’¹⁴

Liesje, 4 jaar oud.

De kindertuin was een vrouwelijke wereld. Het liefst speelden de meisjes hausmütterchen. In het verlengde van mama’s medische obsessies smeerden ze hun poppen in met ricinusolie en gaven ze hun laven-menten. Toen Liesje aan haar grote zus vroeg of ze hun poppen zouden laten trouwen, antwoordde Cile nee. ‘Want men kan nooit weten of het wel altijd gelukkig blijft en dan is het maar zoo lastig om weer te ont-trouwen.’¹⁵ Ciletje en Liesje deelden een slaapkamer en riepen elkaar na

het toedekken ‘*gute Nacht, gute Ruhe*’ toe tot ze insliepen. De liefde van de meisjes voor elkaar vond iedereen ‘touchant’.¹⁶

De rolverdeling in het gezin leek al vroeg vast te liggen. Jan was een onbesuisde jongen die soms berisping verdiende en op wie de meisjes neerkeken. Cile trad op als troosteres die haar naasten met raad en daad bijstond. Lies was kemphaantje, wijsneus en droogkomek. Anna noteerde het volgende tafelgesprek over het ouder worden van papa en mama, een horribel idee voor de dochters. Jantje kon er zich niet druk over maken. Cile sprak haar ouders vast moed in: ‘Nu al wordt uw lichaam dan oud, dan blijft uw hart toch altijd jong.’ Maar Liesje veegde deze illusie van tafel: ‘Het hart is toch ook een deel van ’t lichaam.’¹⁷

Vriendschap met de familie Fles

De beste vrienden van Jan en Anna de Jong waren Joseph en Albertine Fles uit Utrecht. Net als Anna schilderde Albertine portretten en zij was hiermee blijven doorgaan na de geboorte van haar kinderen. Zelfbewust signeerde ze haar werk met haar meisjesnaam Albertine Kranenburg. Joseph Fles was oogarts. Hij haalde de annalen van de geneeskunde toen hij in 1864 de relatie aantoonde tussen suikerziekte en pancreaswerking. De Jong en Anna noemden hem altijd dokter Fles omdat hij een stuk ouder was.¹⁸

Fles kwam uit een katholiek gedoopte Joodse familie, zijn vrouw was verlicht protestants. In hun huis aan het Damplein ontmoetten kunstenaars, wetenschappers en progressieve filosofen elkaar. De Jong discussieerde er met de bekende modernist C.W. Opzoomer, die religie en wetenschap strikt uit elkaar wilde houden. Voor De Jong kwam het geloof alleen met de wetenschap in conflict als men vasthield aan een primitief godsbeeld. God noemde hij ‘de Hoogste Intelligentie, tevens Hoogste Liefde’. De spinozistische *natura naturans* was voor hem de enig denkbare openbaring: hierin vielen God, natuur en universum samen in een eenheid van oneindige verscheidenheid. ‘Het darwinisme leidt tot God’, luidde zijn stelling. Dokter Fles vond het heerlijk dit soort discussies met de intellectuele elite te voeren in zijn huiskamer.¹⁹

Ook de Flessen hadden twee dochters, twaalf jaar ouder dan Cile en Lies-

je. Anna Fles zong prachtig. Op een podium zou ze nooit staan omdat ze gebocheld was door een heup- en rugvergroeiing. Etha Fles daarentegen was een grote stevige meid met een dominant karakter, die zoals haar moeder goed schilderde. Anders dan de dochtertjes De Jong werden Anna en Etha spartaans opgevoed. Hun ouders toonden weinig begrip voor hun nukjes: als zelfstandige vrouwen zouden ze later hun brood moeten verdienen. De Flessen onderschreven elke letter van het pleidooi *The subjection of women* door John Stuart Mill over de gelijkwaardigheid van man en vrouw, dat in 1870 in het Nederlands was vertaald als *De slavernij der vrouw*.

Behalve vriend, was dokter Fles de arts van het gezin De Jong van Beek en Donk. Anna had een rotsvast vertrouwen in hem. Bij ziekte van een gezinslid beschreef zij hem in een brief de symptomen met grote precisie, waarop Fles behandelingsadviezen en recepten stuurde. Steeds kundiger werd zij in diagnose en zelfmedicatie. In haar huisapothek beschikte ze over een breed arsenaal van laudanum, fenylzuur en kinine. Tegen Anna's angsten schreef Fles morfine voor, dat hij beschouwde als een kalmeermiddel zon-

Dokter Joseph Alexander Fles. (links)
Etha Fles, rond 1870. (rechts)

